

“Ol”(maq) MÜSTƏQİL FEL KİMİ

Açar sözlər: köməkçi fel, zəngin məna çaları, müstəqil məna, inkişaf prosesi.

Ключевые слова: вспомогательный глагол, богатый оттенок значения, самостоятельное значение, процесс развития.

Key words: auxiliary verb, rich shade of meanings, self-indepedent meanings, developed process.

Azərbaycan dili dünyanın ən zəngin və qədim dillərindən biridir. İncəlik, zəriflik, sözlərin çoxçalarlılığı, az sözlə dərin mənalı fikir ifadə etmək imkanı bu dili dünyanın gözəl dilləri sırasına çıxarmışdır. Dediymiz imkanlar Azərbaycan dili fellərində daha çoxdur. Çoxsaylı kateqoriyaları olan fel məna imkanları və millilik baxımından digər nitq hissələri ilə müqayisədə xeyli zəngindir. Belə fellərdən biri də “**ol**”maq felidir.

Müxtəlif dil materialları üzərində müşahidələr göstərir ki, dilçilik ədəbiyyatında daha çox köməkçi fel kimi tanınan “**ol**” sözü müstəqil fel kimi də işlənir və bu zaman müxtəlif, çoxsaylı mənalar ifadə edir.

“Ol” felinin tarixi inkişafının nəzərdən keçirilməsi göstərir ki, o özünü üç formada göstərmişdir:

1. Köməkçi fel kimi. Bu, həmin felin daha işlək funksiyasıdır. “Dilimizin bütün dövrlərində “ol”maq feli vasitəsilə yaranmış mürəkkəb fellər üstün mövqedə görünür” (1; 280). Lakin göstərilən mənbədə müvafiq misallarla yanaşı, (*dost olmaz, yığnaq olmağa, aşiq olmuş, çin oldu*) “ol”maq feli vasitəsilə yaranan mürəkkəb fellərə **ixtiyar olmaz, etibar olmaz** ifadələri də nümunə gətirilir ki, (“Sərməstdə **ixtiyar olmaz**, Mədhuşda **etibar olmaz**” - Füzuli) burada “ol”maq əslində müstəqil söz kimi “yoxdur” mənasında işlənmişdir

Müasir dilimizdə də **olmaq** feli adlarla birləşərək zəngin məna çalarlarına malik mürəkkəb fellər yaradır. Bu məna çalarlarından bir neçəsini nəzərdən keçirək:

a) Müəyyən məqamlarda əmələ gələn feldə “artırıldığı ada və ya əlamətə çevrilmək”, “bir haldan başqasına dönmək” mənası yaranır: Məsələn: *adam olmaq, həkim olmaq, həyəcanlı olmaq, yaxşı olmaq, qaranlıq olmaq, parça-parça olmaq, düşmən olmaq və s.* Professor M. Hüseyinzadə bu barədə yazır: “Ol(maq) felindən əvvəl işlənən söz onun obyektı olursa, o köməkçi fel vəzifəsi daşıyır və özündən əvvəlki sözlə birlikdə mürəkkəb fel olur.” (6; 162).

Müəllif bunlara *tuş olur, fəramuş olur, bihuş olur, tanış ol, məcbur oldu, xarab oldu, ayrı yerdə oldu* fellərini misal gətirir (**yenə orada**). Professor Q. Kazımov yazır ki, bu tip misalların hamısında **olmaq** felini **-dır** şəkilçisi ilə əvəz etmək mümkündür: *parça-parçadır, dilxordur* və s. (2; 166). Təbii ki, bu hal həmişə mümkün deyil, aşağıdakı nümunələr də bunu göstərir. *Hava insanı boğur, “qaz karbonik” olmuş* (Şəhriyar); *Bu gəlib bir qarıya qonaq olmuş* (folklor); *Bu həmin dəqiqədən dünya gözəli oldu* (folklor); *Onlar orada şad oldu, siz də burada şad olun* (folklor); *Yenidən uşaq olarkən Qucağında bir yateydim* (Şəhriyar); *Di tez ol* (İ. Şıxlı) və s.

b) Bəzən də artırıldığı adla məcaziləşərək **tamamilə başqa müxtəlif mənalar** kəsb edir: *var olmaq* (yaşamaq), *rədd olmaq* (çıxıb getmək), *üzünə ağ olmaq* (üzünə qayıtmaq), *peyda olmaq* (qəfildən görünmək), *yox olmaq* (itmək) və s. Aşağıdakı cümlələrdə bunu daha aydın müşahidə etmək olur: *Nə Şamxal atasının üzünə ağ olmuş, nə də atası indiyə kimi ona güldən ağır söz demşdi* (İ. Şıxlı); *Qabağından dillənib, üzünə ağ olmaram* (İ. Şıxlı); *Dur şələ-şüləni yığışdır, rədd ol burdan* (İ. Şıxlı); *Su orada ağacların başına dolanıb yox olurdu* (İ. Şıxlı); *Bax elə bu vaxt Cahandar ağa peyda oldu* (İ. Şıxlı); *Dur, ana, qurbanın olum, canına yazığın gəlsin* (İ. Şıxlı); *Xəncərin havada parıldaması ilə qəribin oğlanın biləyini göydə tutması bir oldu* (İ. Şıxlı); *Su həyətlə bir oldu* (İ. Şıxlı); *Anan südü sənə halal olsun* (İ. Şıxlı).

c) **Olmaq** köməkçi fel kimi **nə** sual ədatı ilə işləndikdə də müxtəlif mənə çalarları (**arzu-istək, qarşılıq-güzəşt** və s.) yaradır: *Ay Allah, nə ola, bir qonaq gələ, bir yerdə yeyərik, içərik, boğazımdan tək keçmir* (folklor); *Nə olaydı, yarım, olaydı, Top qara birçək olaydı...* (xalq mahnısından); *Nə olar, atası gəmiçi olanda* (İ. Şıxlı). Birinci iki cümlədə “nə ola” felini “kaş” ədatı ilə əvəz etmək mümkündür, üçüncü cümlədə isə həmin fel cümləyə qarşılıq-güzəşt çaları (atası gəmiçi olsa da) verir.

ç) **Olmaq** köməkçi felinin bir maraqlı işlənmə xüsusiyyətini də müşahidə edirik. Belə ki, adlara artırılıb mürəkkəb (tərkibi) fel əmələ gətirən *olmaq* feli ifadəni qüvvətləndirmək üçün həmin sözün ardınca ayrılıb tək də işlənir: *Qoy Şəhriyarın mətləi təkrar olur, olsun, Şeytan tükədir imanımızı can alır indi* (Şəhriyar); *Dünya beş gündü, cəhənnəm də olursa, olsun* (Şəhriyar). Bəzən bu iki tərəf arasına istənilən qədər söz daxil ola bilər: *Pənah olsa, biz xəlqə kafər, qoy olsun* (Şəhriyar).

2. Bizə elə gəlir ki, adlardan fel düzəldən **-al,-əl,-l** şəkilçisi **“ol”maq** felinin şəkilçiləşmiş formasıdır. Bu şəkilçidən yaranan fellərdə də “artırıldığı ada çevrilmək”, “bir haldan başqasına dönmək” mənası özünü göstərir. Məsələn: *boşal, sağal, dincəl, çoxal, qocal, ucal, azal* və s. Həmin fellərdəki **-al** şəkilçisini **olmaq** feli ilə əvəz etdikdə ciddi mənə

dəyişikliyi əmələ gəlmir: *boş olmaq, sağ olmaq, dinc olmaq, çox olmaq, qoca olmaq, uca olmaq, az olmaq* və s.

3. “Ol” feli **müstəqil lüğəvi mənaya malik söz kimi** də işlənir. Bu barədə dilçilik ədəbiyyatında bu və ya digər münasibətlə məlumat verilsə də, geniş bəhs edilməmişdir. “Kitabi-Dədə Qorqud”un dilində işlənən fellərdən bəhs edən professor T. Hacıyev onların sırasında *ol(maq)* felini də qeyd edir (5; 105). Professor M. Hüseynzadə yazır: “Ol(maq) feli müstəqil işlənərkən o heç bir obyekt olmadan özü cümlədə müstəqil vəzifə daşıyır və özündən əvvəl işlənən subyektlə uzlaşır, başqa sözlə desək, *olmaq* felinin obyektı olmur, lakin subyekti olur. Məsələn: *Küçədə tullan, ey oğul, sənətin olmur, olmasın. Sənətə dərsə, məktəbə rəğbətin olmur, olmasın. Nə dərs olaydı, nə məktəb, nə elmü sənət olaydı! Nə dərsə, məktəbə, elmə, filanə hacət olaydı*” (6; 162).

Başqa bir mənbədə isə olmaq müstəqil feli haqqında aşağıdakı məlumat verilir: “Bu, təsirsiz feldir. Olmaq feli çox az hallarda müstəqil fel kimi işlənir. Bu fel öz müstəqil mənasında əsasən aşağıdakı iki mənada işlənir: *Yaşamaq* mənasında. Onlar məscidin yaxınlığında yan-yörəsi uçmuş bir daxmada olurdular. 2) *Mövcudiyət* mənasında. Kababım olaydı, közüm olaydı. Yar yanında ötkün sözüüm olaydı. (3; 223-224). Professor Q. Kazımov da özünün monoqrafiyasında sadə fellərdən danışarkən olmaq felinin iki müstəqil mənada işlənməsindən bəhs edir (2; 166).

Məlumdur ki, müstəqil mənalarda işlənən olmaq feli həm də cümlədə müstəqil üzv kimi çıxış edir. “Müasir Azərbaycan dili” kitabının III cildində **olmaq** felinin daha çox müstəqil mənalarından danışılır: “Bu fel bir neçə halda müstəqil xəbər vəzifəsində çıxış edir: 1) Müəyyən bir hadisənin icra edildiyini bildirdikdə: Son təntənəli iclas yeni filormanıyanın yay binasında *oldu*. 2) *Doğulmaq* felinin sinonimi kimi işləndikdə: Axırda bunların bir oğlu *oldu*. 3) *Yaşamaq* felinin sinonimi kimi işləndikdə: Sən darıxma, hamımız bir həyətdə *oluruq*. 4) Müəyyən bir şeyi inkar etdikdə: Mən deyirəm *olmaz*, o heç qulaq asmır. 5) Müəyyən bir şeyin mövcud olub-olmadığını bildirdikdə: Mənim yanıma gəlib-gedən *olur*. Yağdan beş-altı manat, yumurtadan da bi o qədər borcumuz qaldı, çünki o günü xırda pulumuz *olmadı* (4; 191).

Müxtəlif dil matüerialları üzərində müşahidələr göstərdi ki, bu felin **müstəqil mənaları**, əsasən, aşağıdakılardır:

- 1) “**Var olmaq**”, “**mövcud olmaq**”. Bu mənə “ol” felinin ən çox rast gəlinən müstəqil mənalarındandır. “Kitabi-Dədə Qorqud”dan gətirdiyimiz aşağıdakı nümunədə də belədir: “*Oğlu olanı ağ otağa, qızı olanı qızıl otağa qondurun. Oğlu-qızı olmayanı Allahtaala qarğayıbdır, biz dəxi qarğarız, bəlli bilsün demişdi*” (“Kitabi-dədə Qorqud”). Aşağıdakı cümlələrdə də **OL** feli həmin anlamdadır: *Vəfalı yarım olsa, Axtarar tapar məni* (folklor); *Əhd eyləmişəm, sən kimi bir yarım olaydı* (mahni); *Məndə tövfiq olsa, bu düşvarı asan eylərəm* (Füzuli); *Təmiz havası, sərin, diş göyndən bulaqları olan bu kəndin qızları kimi*

Mələk də başaşıq, ayaqyalın doğulmuşdu (İ. Şıxlı); *Orda həmişə balıq **olur*** (İ. Şıxlı); *Ağa, ayıbdır, yoldan ötən, keçən **olar*** (İ.Şıxlı); *Axirəti **olanların** dünyası qəmgin olmasın* (Şəhriyar); *Elə istilik, o istək Daha kimsədə **olarmı*** (Şəhriyar); *Harda **olsan**, gələrəm, Təki sən səslə məni* (mahnı); *Allah məni zülmə yaradıb, zülmə də **olmalıyam*** (folklor); *Burada “bəxtə xuda” deyib, qalib qumar oynayan da **olur*** (folklor); *Əhməd bir göz qırpımında güllü bağda **oldu*** (folklor); *O, buraya gələndə ərinin var-dövləti **olsa** da, əməlli-başlı bir otağı yox idi* (İ. Şıxlı); *Düzü, biz bu əfsanəyə inana bilmirik, çünki kənd yerində belə dedi-qodular çox **olur*** (M. Hüseyin); *Osman çubuğunu sümürdü, ancaq söndüyünü görüb əlində kibrit **ola-ola** peçdən köz götürüb çubuğunu yandırdı* (M. Hüseyin); Göründüyü kimi, bu cümlələrin əksəriyyətində Olmaq felini “var” predikativ sözü ilə əvəz etmək mümkündür.

- 2) **Olmaq** feli inkarda çox vaxt “var” predikativinin antonimi olan “**yox**” və “**mümkün deyil**” mənalarında müstəqil söz kimi işlənir. Aşağıdakı nümunələrə fikir verək: “**Yox**” mənasında: *Şurəvidən də nicat umduq ki, bir xeyir **olmadı*** (Şəhriyar); *Mənə də baxdın o şəhla gözülə, mən qaragün Cürətim **olmadı** bir kəlmə təmənnaya gəlim* (Şəhriyar); *Eşqin ki qərarında vəfa **olmayacaqmış**, Bilməm ki, təbiət niyə qoymuş bu qərarini?* (Şəhriyar); *Bir gün orada heç kim **olmayanda** balaca güzgünün qabağında dayandı* (İ. Şıxlı); *Faytondan düşüb qapını döydüm, əvvəlcə hay verən **olmadı*** (M. Hüseyin). “**Mümkün deyil**”, “**qadağandır**” mənalarında: *Çatıb qara qaşlarını nədən sən, **Olmaz-olmaz, olmaz- olmaz** deyirsən* (mahnı); *O adama çox yemək **olmaz*** (folklor); *Onu ölənəcən gəmidən ayırmaq **olmaz*** (folklor); *Osmanı fikrindən döndərmək **olmazdı** ki, **olmazdı*** (M. Hüseyin).
- 3) “**Baş vermək**” mənasında. *Şah Abbasın imarətinə çatanda şah deyir ki, vəzir, onu təhvil götür, boynuna qoy gör bu necə **olub*** (folklor); *Yenə nə **olub**, gözüyün on yerindən ələyirsən?* (İ. Şıxlı); *Atası hər dəfə bir yana gedəndə, toydan-mağardan qayıdanda evdə belə söhbətlər **olurdu*** (İ. Şıxlı); *Bu dəfə də belə **oldu*** (İ. Şıxlı); *Çərkəz Cahandar ağa ilə **olan** hadisəni bilsə də, üzə vurmadı* (İ. Şıxlı); *Nişan taxdılar, sonra da toy **oldu*** (İ. Şıxlı); *Allahyarın həmişə **olduğu** kimi, indi də dərəyə çatanda sümüyü eyməndi* (İ. Şıxlı); *Gördün, mən deyən **oldu**, gördün, qudurub?* (M. Hüseyin); *İndi **olan olmuş**, keçən keçmişdi* (M. Hüseyin); *Keçən sözü vurma üzə, Keçən keçdi, **olan oldu*** (mahnı); *Bu xarabada oturub kimi gözləyirsən, mən deyən oldu **olmadı?*** (M. Hüseyin); *Ancaq Pəri nəninin gözlədiyi **olmadı*** (M. Hüseyin); *Nargilənin də səsi qırıldı: “Allah qoysa, heç nə **olmaz**”* (M. Hüseyin); *Ancaq onun düşündüyü kimi **olmadı*** (M. Hüseyin).
- 4) “**Mümkündür**” mənasında. *O ağacı oradan çıxarsan, bütün camaatı tilsimdən qurtarmaq **olar*** (folklor); *Doğrudan da, ora getmək **olardımı?*** (İ. Şıxlı); *...Adamın*

*dalınca danışmaq asan olduğu üçün ağıllı adamları da ağılsızlar cərgəsinə yazmaq **olar*** (M. Hüseyn);

- 5) **“Yaşamaq”** mənasında. Gördüyün divlər mağarada olur (folklor); *Axı o dəfə Bakıya gedəndə Bayramın yanında qalmışdı, bilirdim harada **olur*** (M. Hüseyn).
- 6) **“Dünyaya gəlmək”, “doğulmaq”** mənasında. *Son sözü bu oldu ki, mənim oğlum **olsa**, adını qoyarsan: haqq var, divan yoxdur* (folklor); *Hər gün bir bəhanə ilə onu danlayıb söymüş, “niyə uşağın **olmur**, sonsuz arvad mənim nəyimə lazımdır”, - deyə dava-dalaş salmışdı* (İ. Şıxlı); *Pəri: “Kərimin yastığına baş qoyan hələ anasından **olmayıb**” deyib havaya bir-iki güllə atır* (M. Hüseyn); *Toylarından iki il sonra Bahadır **olmuşdu*** (M. Hüseyn); *Həmin gün oğlum Məhəmmədəli **oldu*** (C. Məmmədquluzadə).
- 7) **“İştirak etmək”** mənasında. *Şərəfdir insanlara polad sırasında **olmaq**, Yerimək kommunizmin günəşli yollarında* (S. Rüstəm); *Mən də sabahkı iclasda **olacağam**. Oğlu Şamxalın da orada **olduğunu** yəqin etdi* (İ. Şıxlı); *Aslan bəy, necə ki, üzv zasedaniyaya gələcək, gərək hesabnan müəllimlərlərdən də **olarlar*** (C. Məmmədquluzadə).
- 8) **“Yaranmaq, yaratmaq”** mənasında. *Səhnəmiz yox. Fəqət **olmalıdır**. Onu da mən yaradacağam* (C. Cabbarlı).

Bizcə, bu sözün tarixi inkişaf prosesinin ardıcılığı belədir: müstəqil fel – köməkçi fel – şəkilçi (-al, -əl). Müasir dilimizdə daha çox köməkçi fel kimi işlənsə də, digər funksiyalarına (müstəqil fel və şəkilçi) da rast gəlinir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Əzizxan Tanrıverdi. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatukası, Bakı: “Elm və təhsil”, 2012, II nəşr – 464 səh.
2. Kazımov Q. Ş. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. Bakı, “Elm və təhsil”, 2010, 400 səh.
3. Müasir Azərbaycan dili. II cild. Morfologiya. “Elm” nəşriyyatı, 1980, 510 səh.
4. Müasir Azərbaycan dili. III cild. Sintaksis. “Elm” nəşriyyatı, 1981, 444 səh.
5. Hacıyev T. İ. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. I hissə. Bakı: “Elm”, 2012, 476 səh.
6. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. III hissə. “Maarif” nəşriyyatı, 1973, 358 səh.

“БЫТ” (“ol”maq) как самостоятельный глагол

Резюме

В статье рассматриваются возможности использования глагола «быть» («ol»maq) (который в азербайджанском языке в большинстве случаев используется как вспомогательный глагол) в самостоятельных лексических значениях. На примере богатого языкового материала объясняются разнообразные оттенки значения и различные функции этого глагола.

“To be” (“ol”maq) as a self-independent verb

Summary

In this article the word “to be” (“ol”maq) is used more as an auxiliary verb in azeri language; it is considered as a self-independent word; it is used in independent vocabulary. According to different language materials, this verb has rich shade of meanings and its different functions are explained.

Rəyçi: filologiya elmləri doktoru, professor İ. Qasimov (BSU-nun Müasir Azərbaycan dili kafedrasının 19 mart 2013-cü il tarixli iclasının çıxarışı (protokol № 7)

(“Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri”, Bakı, 2013, 3, səh. 39-42)